

Atrakcyjność turystyczna lasów w kontekście nowych tendencji i trendów w turystyce

Beata Hołowiecka, Elżbieta Grzelak-Kostulska

Abstrakt. Nowe tendencje i trendy w turystyce, wywierają i będą wywierały wpływ na wielkość ruchu turystycznego i jego strukturę. Są zatem cennym źródłem informacji niezbędnych w prognozowaniu zmian popytu turystycznego. Wiedza jaką możemy czerpać z obserwacji obecnych zachowań turystycznych i ich ewolucji w stosunku do wcześniejszych, uzupełniona umiejętnością poprawnego wyjaśniania owych zmian z pewnością pomoże wskazać jak będą kształtować się przyszłe społeczne potrzeby i oczekiwania względem lasów.

Słowa kluczowe: lasy, turystyka, rekreacja, trendy w turystyce, preferencje turystyczne

Abstract. Forests tourist attractiveness in the context of the new tendencies and trends in tourism. The new tendencies and trends are influencing and will impact on the size of the tourist movement and its structure in the tourism. There are crucial and valuable sources of information necessary to the forecasting of the demand tourist changes. Knowledge, that we could gain from the observation of the current tourist behaviors and their evolution, supplemented of the proper explanation ability of those changes, helps to indicate how the demands and the public expectation will change regarding the forests.

Key words: forests, tourism, recreation, tourist trends, tourist preferences.

Wstęp

Aktywność turystyczna i rekreacyjna stanowi istotny element stylu życia społeczeństw rozwiniętych i jeden z podstawowych mierników jakości życia. O stałym wzroście znaczenia tych form aktywności decyduje wiele czynników zarówno o charakterze zewnętrznym, generowanych przez otoczenie i oddziałujących na daną jednostkę (grupę społeczną), jak i wewnętrznych, związanych z uznawaniem systemem wartości i indywidualną percepcją kształtującą potrzeby i motywacje do wszelkiego działania (Niezgoda et al. 2006; Alejziak 1999). Co więcej, ten złożony układ różnorodnych, często wzajemnie warunkujących się determinantów popytu turystycznego podlega ciągłej ewolucji. Implikuje przy tym nie tylko zmiany ilościowe, ale przede wszystkim jakościowe, przyczyniając się do kształtowania nowych tendencji i trendów w turystyce (Alejziak 2009).

Trendy w turystyce, wywierają i będą wywierały wpływ na wielkość ruchu turystycznego i jego strukturę (Panasiuk 2011). Są zatem cennym źródłem informacji niezbędnych w prognozowaniu zmian popytu turystycznego. Wiedza jaką możemy czerpać z obserwacji obecnych zachowań turystycznych i ich ewolucji w stosunku do wcześniejszych, uzupełniona umiejętno-

ścią poprawnego wyjaśniania owych zmian, z pewnością pomoże wskazać jak będą zmieniać się potrzeby i społeczne oczekiwania względem lasów.

Celem niniejszej pracy jest przegląd nowych trendów w turystyce oraz wskazanie tych, które przemawiają za wzrostem atrakcyjności turystycznej i rekreacyjnej lasów. Warto w tym miejscu podkreślić, że poprawna interpretacja zmian zachowań turystycznych (znajdujących swe odzwierciedlenie w aktualnych trendach), w tym ich kierunku, intensywności i trwałości, wymaga odniesienia się do ich przyczyn. A zatem niezbędnym elementem analizy, z punktu widzenia podjętego problemu, jest próba wskazania tych uwarunkowań aktywności turystyczno-rekreacyjnej, które decydują o postrzeganiu znaczenia i rozwoju funkcji społecznych lasu.

Megatrendy postępu cywilizacyjnego a rozwój turystyki

Wyrazem przemian, jakie dokonują się zarówno w szeroko rozumianym środowisku życia człowieka, jak i w sferze psychiczno-mentalnej, jest ewolucja potrzeb, preferencji, postaw i wzorców zachowań (również tych związanych z turystyką i rekreacją). Te nowe, w odniesieniu do dotychczasowych, postawy i zachowania są dużej mierze efektem postępu cywilizacyjnego. Stąd w badaniach trendów często stosuje się podział na dwie zasadnicze grupy: megatrendy rozwoju cywilizacyjnego oraz trendy typowe dla danej dziedziny życia (Alejziak 1999, Niezgodna et al. 2006). Uzasadnieniem stosowania takiego podziału jest odmienny charakter czynników rozwoju zaliczanych do obu grup. Pierwszą z nich stanowią zjawiska i procesy o charakterze globalnym. Ze względu na uniwersalny charakter wyznaczają one i determinują kierunek rozwoju ludzkości, wpływają przy tym zarówno na światowy system społeczno-gospodarczy, jak i życie pojedynczego człowieka. Druga grupa odnosi się wyłącznie do turystyki i odzwierciedla jej specyfikę, pozostaje przy tym pod wpływem czynników uniwersalnych. Megatrendy rozwoju cywilizacyjnego tworzą bowiem swego rodzaju środowisko, w którym kształtują się trendy w poszczególnych dziedzinach życia. Dopiero na ich tle można właściwie zinterpretować aktualne tendencje uwidaczniające się na rynku turystycznym (Alejziak 1999).

Twórcą terminu „megatrendy” jest amerykański prognostyk społeczny John Naisbitt. Wyodrębnił on, w oparciu o wieloletnie obserwacje bieżących wydarzeń i zjawisk społecznych, dziesięć najważniejszych kierunków rozwoju i przemian społeczeństwa amerykańskiego (Naisbitt 1984, 1997). Pomimo faktu, że „megatrendy” w swej pierwotnej wersji odnosiły się do Stanów Zjednoczonych lat 80. większość z prezentowanych przez autora poglądów ma charakter uniwersalny i wciąż aktualny. Z tego też powodu jego spostrzeżenia z powodzeniem stosowane są w odniesieniu do innych krajów i społeczeństw.

Dzisiaj termin „megatrendy” używany jest powszechnie do określenia przemian natury społecznej, gospodarczej, kulturowej czy politycznej współczesnego świata, a pierwotna lista dziesięciu kierunków rozwoju związanych z przejściem od epoki industrialnej do informacyjnej Naisbitta stanowi ważną płaszczyznę odniesienia w badaniach trendów w wielu dziedzinach. Z punktu widzenia rozwoju turystyki, do najważniejszych megatrendów rozwoju cywilizacyjnego, zaliczyć należy: proces globalizacji, rozwój technologii informatycznych i społeczeństwa informacyjnego, postęp technologiczny (m.in. w zakresie transportu), zmiany geopolityczne, zmiany demograficzno-społeczne (wzrost znaczenia jednostki w społeczeństwie) oraz obciążenie środowiska naturalnego i wzrost świadomości ekologicznej.

Na uwagę zasługuje również fakt, że badacze trendów zajmują się głównie aspektami społecznymi oraz analizą zjawisk wpływających na zachowania konsumpcyjne (Nieżgoda et al. 2006). Pomimo tego, że trudno je badać i obiektywnie oceniać z pewnością pozwalają one lepiej zrozumieć przyczyny i mechanizmy zmian ludzkich potrzeb i zachowań. Wzrost znaczenia czynników społecznych i psychologiczno-mentalnych potwierdzają również wyniki licznych badań popytu turystycznego (Nieżgoda et al. 2006, Niezgoda 1996, Nowak 1995). One także, w dużym stopniu, decydować będą o postrzeganiu atrakcyjności lasów, jego funkcjach społecznych i intensywności użytkowania.

Podsumowując tę część rozważań podkreślić należy, że wszystkie wymieniane w literaturze megatrendy wpływają na turystykę, przy czym siła ich oddziaływania jest bardzo zróżnicowana, a w przypadku niektórych może ulegać istotnym zmianom nawet w bardzo krótkich okresach (np. sytuacja polityczna). Ponadto nie wszystkie można uznać za czynniki sprzyjające rozwojowi turystyki, choć ich wpływ, w stosunku do pozostałych, zazwyczaj nie jest na tyle silny aby znacząco go ograniczyć (Alejziak 2009). Pomimo tego, jak podkreśla Alejziak (2009) „nie ulega wątpliwości, że to właśnie one – niezależnie od zmian zachodzących w obrębie samego przemysłu turystycznego – zadecydują o dynamice i kierunkach rozwoju turystyki”.

Atrakcyjność lasów w kontekście nowych tendencji i trendów w turystyce

Jednym z ważniejszych trendów obserwowanych w turystyce, jednoznacznie wskazującym na wzrost atrakcyjności turystyczno-rekreacyjnej lasów jest „powrót do natury”. Pojawienie się tego trendu, jest łącznym efektem działania wielu czynników, przy czym zdecydowanie najważniejszą rolę odgrywają te o podłożu społecznym i psychologiczno-mentalnym: z jednej strony wzrost świadomości ekologicznej i dbałość o zdrowie, z drugiej zaś negatywna ocena środowiska życia i „zmęczenie cywilizacją”. W wyniku zestawienia coraz silniej uświadomionej wartości własnych potrzeb i prawa do ich zaspokajania z rzeczywistością, która nas otacza (i często nie zadowala) pojawia się swoista tęsknota za tym co naturalne, proste i bliskie człowiekowi. Dlatego coraz częściej uciekamy z zatłoczonych, hałaśliwych, zanieczyszczonych miast poszukując własnej przestrzeni zapewniającej nam swego rodzaju intymność; zdrowego miejsca, w którym można odpocząć, oderwać się od obowiązków, nabrać dystansu czy pozwolić sobie na chwilę refleksji. Patrząc z tej perspektywy doceniamy wartość przyrody, a las zapewnia idealne warunki do zaspokajania tych bardzo indywidualnych potrzeb. Wzrastająca ilość czasu wolnego i dobra dostępność komunikacyjna (rozwój motoryzacji indywidualnej, komunikacja publiczna, budowa tras spacerowych i rowerowych) są dodatkowymi czynnikami sprzyjającymi intensywnemu użytkowaniu lasów w celach rekreacyjno-wypoczynkowych.

Za wzrostem atrakcyjności środowiska naturalnego, w tym lasów, przemawia również kolejny wyraźny trend współczesnej turystyki, a mianowicie wzrost znaczenia aktywnych form spędzania czasu wolnego. Jest on następstwem ogólnego trendu „dbałości o zdrowie” (opisywanego już przez Naisbitta), który wywiera ogromny wpływ na zmiany stylu życia w społeczeństwach rozwiniętych. Świadomość korzyści jakie niesie ze sobą aktywność fizyczna oraz moda na szczupłą, wysportowaną sylwetkę motywują coraz większą część społeczeństwa do czynnego uprawiania sportu lub innych form rekreacji na świeżym powietrzu. W przypadku wzmoczonego wysiłku fizycznego ważnym jest, aby aktywność miała miejsce w warunkach sprzyjających zdrowiu, często wymaga również dużej przestrzeni. A zatem najlepsze warunki

do częstej lub codziennej aktywności ruchowej zapewniają lasy położone w stosunkowo niedużej odległości od miejsca stałego zamieszkania. W przypadku dużych miast, w których zapotrzebowanie na miejsca codziennej rekreacji mieszkańców nieustannie rośnie, a dostępność otwartych terenów zielonych w przestrzeni zurbanizowanej jest ograniczona, kształtują się podmiejskie strefy rekreacyjne bazujące na zasobach leśnych (Liszewski 2005).

Do wzrostu intensywności użytkowania lasów stref podmiejskich przyczyniać się będzie również coraz większa aktywność turystyczno-rekreacyjna osób starszych i niepełnosprawnych czy rodzin z małymi dziećmi. Wymienione grupy społeczne cechowała w przeszłości (z różnych przyczyn: ekonomicznych, zdrowotnych, mentalnych, technologicznych) znaczna bierność w tym zakresie. Obecnie również one ulegają stopniowej modernizacji społecznej, czego efektem są istotne zmiany stylu życia i wzrost aktywności fizycznej i społecznej (Grzelak-Kostulska et al. 2010, Grzelak-Kostulska et al. 2011, Grzelak-Kostulska et al. 2012). Z uwagi na stan zdrowia i kondycję fizyczną preferowanym miejscem aktywności ruchowej i wypoczynku dla tych grup staje się łatwo dostępna strefa podmiejska.

Kolejnym trendem wskazującym na intensyfikację społecznego użytkowania lasu jest polaryzacja upodobań turystów i związane z nią inne zjawiska, zarówno po stronie podaży (zróżnicowanie produktu turystycznego, poprawa jakości, powstawanie nowych atrakcji turystycznych), jak i charakterystyki ruchu turystycznego (spadek sezonowości, dekoncentracja przestrzenna ruchu turystycznego, większa częstotliwość wyjazdów). Podstawą polaryzacji upodobań turystów jest wzrost znaczenia jednostki w społeczeństwie i prawo do zaspokajania indywidualnych potrzeb. Decydują one o niespotykanym do tej pory rozwoju różnorodnych motywacji zachowań turystyczno-rekreacyjnych. Te zaś służą dziś nie tylko regeneracji sił fizycznych i psychicznych ale zaspokajają wiele potrzeb wyższego rzędu: m.in. rozwijają zainteresowania i pasje, kształcą, dostarczają wrażeń, doskonalą charakter. Obserwacje współczesnego rynku turystycznego potwierdzają, że coraz częstszą motywacją wyboru kierunku wyjazdu jest formuła nie „dokąd”, ale „dlaczego” (Walas 2013). A zatem indywidualne potrzeby i motywacje przesądzają o tym jaką formę przybiera aktywność turystyczna i rekreacyjna, jakie cechy musi posiadać obszar recepcji turystycznej, jak odległa od miejsca zamieszkania może być destynacja turystyczna, jakie środki transportu można wykorzystać i jak często podróżować. Efektem opisanego tu całego szeregu zmian w zakresie aktywności turystycznej jest również wzrost znaczenia spontanicznych decyzji oraz popularności wyjazdów indywidualnych lub planowanych w małych grupach.

Zjawisku polaryzacji upodobań turystów sprzyja również cały szereg czynników zewnętrznych (które można rozpatrywać w kontekście megatrendów rozwoju cywilizacyjnego): rozwój technik informacyjnych i łatwy dostęp do informacji, wzrost poziomu wykształcenia, większy budżet czasu wolnego, stopniowa eliminacja barier prawno-politycznych czy rozwój transportu w tym motoryzacji indywidualnej.

Większa aktywność fizyczna oraz polaryzacja upodobań przyczyniają się do rozwoju nowych form turystyki i rekreacji. Na szczególną uwagę, z punktu widzenia możliwości wykorzystania lasu, zasługuje m.in. turystyka przygodowa (np. surwiwal, questing) oraz wiele form turystyki kwalifikowanej (np.: konna, rowerowa, trekking). Umiejętność prognozowania zmian w tym zakresie jest niezwykle ważna, bowiem trudno przewidzieć wszystkie zagrożenia, które mogą wynikać na skutek wprowadzenia nowych form użytkowania środowiska leśnego, zwłaszcza gdy coraz częściej wykorzystywany jest różnego rodzaju sprzęt techniczny (np. quady czy rowery). Źródłem zagrożeń dla ekosystemów leśnych są w tym przypadku nie tylko

urządzenia, przez które dochodzi do większych (niż w przypadku tradycyjnej turystyki pieszej) mechanicznych uszkodzeń roślinności czy gleby, ale przede wszystkim niewłaściwe zachowania ludzi, którzy często nie stosują się do zasad udostępniania lasu. Jak wskazują badania przeciętny turysta wybierając las do celów turystycznych jest świadomy walorów klimatycznych, zdrowotnych czy estetycznych terenów leśnych. Znacznie gorzej wygląda jego wiedza na temat zasad prawidłowego korzystania z nich (Ważyński 1997). Zagrożenia te są jeszcze większe przy braku szczegółowych regulacji prawnych uwzględniających specyfikę danej formy turystyki lub rekreacji, a z taką sytuacją mamy do czynienia gdy powstają się nowe formy aktywności. Z tego punktu widzenia umiejętność prognozowania zmian potrzeb społecznych związanych z użytkowaniem lasów z pewnością przyczyni się do lepszego ich przygotowania i skuteczniejszej ochrony.

W kontekście opisanych powyżej prawidłowości można stwierdzić, że nadal będzie wzrastać intensywność użytkowania lasów, zwłaszcza położonych w otoczeniu dużych miast. Oczywiście skala zjawiska uzależniona będzie od lokalnych warunków, takich jak; wielkość miasta, liczba mieszkańców, dostępność miejskich terenów zielonych oraz wielkość i cechy kompleksów leśnych potencjalnie możliwych do udostępnienia na potrzeby społeczne (Meyer 2011). Niezależnie od występowania znacznych różnic zarówno wielkości jak i stopnia zagospodarowania miejskich terenów leśnych w wielu miastach obserwujemy rozwój podmiejskich stref rekreacyjnych. Wydaje się zatem bardzo ważne, aby już teraz uwzględnić dalszy, z dużym prawdopodobieństwem jeszcze dynamiczniejszy, wzrost popytu na nowe obszary rekreacyjno-wypoczynkowe i właściwie przygotować podmiejskie lasy do intensyfikacji ruchu turystyczno-rekreacyjnego. Odpowiednio wcześniej podjęte działania w tym zakresie pozwolą wyznaczyć odpowiednie obszary oraz, w zależności od ich przeznaczenia, wyposażyć je w niezbędną infrastrukturę, a także określić zasady udostępniania i w efekcie realizować społeczne funkcje lasu w postaci możliwie najmniej uciążliwej dla ekosystemów leśnych (Ważyński 1997, 2000).

Nowe trendy obserwowane we współczesnej turystyce wskazują na wyraźny wzrost znaczenia lasów dla potrzeb turystyki i rekreacji. Co więcej rozwój społecznych funkcji lasu obejmuje zarówno obszary o najcenniejszych walorach przyrodniczych, jak i miejsca codziennego wypoczynku i rekreacji. W przypadku obszarów cennych przyrodniczo, objętych ochroną, o atrakcyjności decyduje przede wszystkim jakość walorów przyrodniczych (względnie kulturowych), które są głównym przedmiotem zainteresowania turystów. Infrastruktura turystyczna, a także odpowiednie zarządzanie danym obszarem, ma na celu udostępnianie odwiedzającym walorów w taki sposób, aby zapewnić ich ochronę. W przypadku terenów leśnych pełniących przede wszystkim funkcje rekreacyjno-wypoczynkowe, o ich atrakcyjności w największym stopniu decyduje dostępność komunikacyjna oraz odpowiednie zagospodarowanie i wyposażenie w urządzenia umożliwiające zaspokajanie potrzeb odwiedzających (wypoczynek lub określona forma aktywności fizycznej lub społecznej).

Podsumowanie

Wzrost znaczenia jednostki w społeczeństwie doprowadził do polaryzacji potrzeb, preferencji, postaw i zachowań turystycznych i rekreacyjnych, a aktywność turystyczna służy dziś nie tylko regeneracji sił fizycznych i psychicznych poprzez wypoczynek, ale zaspokaja wiele potrzeb wyższego rzędu m.in. rozwija zainteresowania i pasje, edukuje, dostarcza emocji i niecodziennych wrażeń. To nowe podejście do sensu czasu wolnego generuje głębokie zmiany

jakościowe w turystyce i rekreacji czego wyrazem są nowe tendencje i trendy: wzrost znaczenia aktywności fizycznej, polaryzacja upodobań turystów, rozszerzenie tzw. demokratyzacji wypoczynku czy „powrót do natury”. Przyczyniają się one do powstawania nowych form aktywności, kreowania nowych produktów turystycznych oraz rozpraszania obszarów recepcji turystycznej. Tendencjom tym sprzyja trend dbałości o zdrowie, w tym formę fizyczną, typowy dla społeczeństw wysoko rozwiniętych. Wobec narastającego problemu braku odpowiednich terenów do uprawiania różnych form aktywności ruchowej, zwłaszcza w obszarach silnie zurbanizowanych, coraz częściej funkcję stref rekreacyjnych przejmują lasy obszarów podmiejskich, do których kieruje się ruch nie tylko w cyklu tygodniowym (weekendy), ale również w cyklu dziennym – po pracy. Co więcej, w perspektywie wzrastających potrzeb, presji tego ruchu podlegać będą nowe obszary. Obok niewątpliwie dużych korzyści społecznych jakie niosą ze sobą obserwowane zmiany stylu życia, niekontrolowany wzrost intensywności nawet indywidualnego ruchu turystycznego czy rekreacyjnego może być poważnym zagrożeniem dla ekosystemów leśnych. Stąd potrzeba monitorowania potrzeb społecznych i odpowiadających im zróżnicowanych form turystyki i rekreacji, prowadzi do poszukiwania i zawłaszczania przestrzeni o odpowiednich cechach pozwalających na ich realizację. Mechanizm ten prowadzi do rozszerzania się obszarów recepcji turystycznej i eksploracji przestrzeni geograficznej wcześniej nie objętej presją turystyki. Zjawisko to trudno jednoznacznie określić jako pozytywne, zwłaszcza w odniesieniu do obszarów naturalnych i przyrodniczo cennych. Pomimo tego, że z pewnością przynosi ono wiele korzyści społecznych to warto pamiętać, że stanowi poważnie zagrożenie dla środowiska naturalnego. Stąd ogromne znaczenie dla skutecznego rozwiązywania konfliktów pomiędzy ochroną lasów (w tym obszarów o wybitnych walorach przyrodniczych) a udostępnianiem ich dla potrzeb społecznych ma zarówno odpowiednia edukacja ekologiczna społeczeństwa, jak i sprawny system zarządzania.

Literatura

- Alejski W. 1999. Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku. Wyd. Albis, Kraków.
- Alejski W. 2009. Dylematy i wyzwania turystyki w początkach XXI wieku, *Episteme*, nr 8/2009, Tom I: 121-144.
- Gólos P. 2010. Społeczne znaczenie publicznych funkcji lasu – pożądany dla rekreacji i wypoczynku model drzewostanu i lasu. *Leśne Prace Badawcze*, Vol. 71 (2): 149-164.
- Grzelak-Kostulska E., Hołowiecka B. 2012. Turystyka osób starszych w Polsce: uwarunkowania społeczno-demograficzne. (W:) Rapacz A. (red.) *Wyzwania współczesnej polityki turystycznej: problemy polityki turystycznej*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Nr 259: 95-108.
- Grzelak-Kostulska E., Hołowiecka B., Kwiatkowski G. 2011. Problem aktywności turystycznej seniorów W: Stasiak A. (red.) *Perspektywy i kierunki rozwoju turystyki społecznej w Polsce*, Wydawnictwo WSTH w Łodzi, Łódź: 265-280.
- Grzelak-Kostulska E., Hołowiecka B., Michniewicz-Ankiersztajn H. 2010. Profil aktywności turystycznej seniorów. W: Kałuża D., Szukalski P. (red.) *Jakość życia seniorów w XXI wieku. Ku aktywności*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź: 71-85.
- Liszewski S. 2005. Metropolitalny region turystyczno-wypoczynkowy. Przykład miasta Łodzi, *Turyzm*, t. 15, z. 1-2: 121-138.
- Meyer B. 2011. Tereny leśne Szczecina jako obszar aktywności turystycznej i rekreacyjnej mieszkańców. *Stud. i Mat. CEPL w Rogowie*, 28 (3): 207-212.
- Naisbitt J. 1984. *Megatrends. Ten New Directions Transforming Our Lives*, Warner Books, Inc., New York.

- Naisbitt J. 1997. Megatrendy. Dziesięć nowych kierunków zmieniających nasze życie, przekład, Wyd Zysk i S-ka, Poznań
- Niezgoda A. 1996. Psychologiczne i społeczne determinanty zachowań konsumentów usług turystycznych. W: Aktualne problemy ekonomiczne i prawno-organizacyjne gospodarki turystycznej w Europie, Wyd. Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław.
- Niezgoda A., Zmysłony P. 2006. Popyt turystyczny. Uwarunkowania i perspektywy rozwoju, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
- Nowak L. 1995. Pozaekonomiczne determinanty zachowań nabywców, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
- Panasiuk A. (red.) 2011. Ekonomika turystyki i rekreacji, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Walas B. 2013. Trendy w popycie, podaży turystycznej a komercjalizacja produktów – prezentacja na konferencji Nowe trendy w turystyce 2013.
- Ważyński B. 1997. Urządzenie i zagospodarowanie lasu dla potrzeb turystyki i rekreacji. Wydawnictwo Akademii Rolniczej, Poznań.
- Ważyński B. 2000. Problemy udostępniania i zagospodarowania lasów dla potrzeb turystyki i rekreacji. W: Problemy turystyki i rekreacji w lasach Polski, PTL, AWF Warszawa: 166-174.
<http://got.gdansk.pl/ntt2013/08.pdf>

Elżbieta Grzelak-Kostulska, Beata Hołowiecka
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Nauk o Ziemi
grzelak@umk.pl, b_holow@umk.pl